

יומני בן-גוריון כמקור היסטורי

זכי שלום

מבוא

בשנים האחרונות אנו עדים להופעתם של פרסומים רבים ומגוונים, הקשורים בצורה זו או אחרת בדוד בן-גוריון ובמנהיגותו. בחלקם הגדול מבקשים פרסומים אלה לשפוך אור חדש על היבטים שונים בחייו של האיש, על הגותו הפילוסופית ועל פועלו הציבורי, הבטחוני והמפלגתי בתקופת היישוב ולאחר הקמת המדינה. אין ספק כי תופעה זו ניזונה בראש-ווראשונה מחשיפתם של מקורות ארכיוניים ראשוניים בפני ציבור רחב של חוקרים והיסטוריונים. מקורות אלה נוגענו בעיקר לתקופה שבה הגיע בן-גוריון לשיא מבחינת מיצוי כוחו הציבורי והפוליטי, ואשר באופן כללי ניתן לתחום אותה בין השנים של ערב קום המדינה ועד לאחר מבצע 'קדש'. בתקופה זו נדרש בן-גוריון לקבל הכרעות לאומיות הרות-גורל שנודעו להן השלכות בתחום המוסרי, הבטחוני והמדיני, וביניהן: קבלת תוכנית החלוקה, הכרזת העצמאות, הקמת צה"ל, יישום עקרון הממלכתיות, ארגון העלייה ההמונית, גיבוש עקרונות מדיניות החוץ והבטחון, וכמובן — היציאה למבצע 'קדש'. חלק ניכר מן החומר הנוגע לתקופה זו היה עד לשנים האחרונות חסום לעיון מחקרי, ורק מעט מזעיר ממנו דלף מדי פעם, טיפין טיפין. הנטייה לאפשר חשיפה גדלה והולכת של תיקים ומסמכים הנוגעים לתקופה זו נובעת, בחלקה לפחות, מן העובדה שמרבית החומר עבר כבר את 'מחסום שלושים השנה', הנדרש על-פי החוק כתנאי הכרחי לפרסום מסמכי מדינה מסווגים.

לפתיחת שעריהם של מקורות ארכיוניים רבים נחלוותה גם תופעה טבעית הכרוכה בפרישתם מהשירות המדיני, המפלגתי והציבורי של אנשים רבים שעבדו ופעלו במחיצתו של בן-גוריון. אישים אלה — החל במדינאים אשר שימשו בעמדות בכירות, שגרירים, אנשי צבא וכלה ב'אנשי שדה' — העשירו באורח ניכר את מאגרי המידע העומדים לרשות החוקרים, וזאת בשורה ארוכה של ספרי זכרונות, אוטוביוגרפיות וספרות מחקרית ופובליציסטית ענפה. לספרות זו נודעת, לעיתים קרובות, חשיבות מרובה, במיוחד בכל הקשור להארת סוגיות ספציפיות מנקודת ראות אישית, שבדרך-כלל כמעט אינה באה לידי ביטוי בחומר הארכיוני כשלעצמו.

עבודה זו נועדה לעמוד על היבטים מתודולוגיים מרכזיים הנוגעים לחקר הגותו ופועלו של דוד בן-גוריון. לאור ייחודם של יומני בן-גוריון ובשל המחלוקת הנוגעת להערכתם כמקור היסטורי, מושם הדגש במסגרת עבודה זו על יומנים אלה, ובמיוחד — על יומני המלחמה.

בן-גוריון ומפקדי צה"ל
מקבלים את מצעד יום
העצמאות תש"ט בתל-
אביב (מומין לשמאל)
יעקב דורי, יגאל ידין,
יגאל אלון

היקף החומר

החומר הארכיוני שיצא מידי בן-גוריון עצמו מדהים בהיקפו. המדובר בראש-וראשונה ביומני האישיים. הללו נכתבו ברציפות כמעט מדי יום ביומו, והם משתרעים לאורך תקופה ארוכה — החל משחר נעוריו של בן-גוריון (על-פי עדותו, החל בכתיבת יומן בהיותו בן 14)¹ ועד לשנת חייו האחרונה. יומנים אלה מהווים, ללא ספק, מקור מרכזי, ראשון במעלה, לחקר סוגיות שונות בחייו האישיים והציבוריים של בן-גוריון. בנוסף, נמצאת בארכיונו של בן-גוריון כמות עצומה של מסמכים, העוסקים בנושאים שונים ומגוונים ומסודרים על-פי מפתח כרונולוגי. על כל אלה יש להוסיף פרוטוקולים וסיכומים של פגישות וישיבות שנערכו במוסדות היישוב, התנועה הציונית, המפלגה והמדינה, ואשר בן-גוריון נטל בהן חלק, וכן מערכת התכתבות ענפה ביותר עם אישי ציבור ואזרחים מן השורה, לרבות — בני נוער וילדים מן הארץ ומחוץ-לארץ. ולכסף, אי-אפשר כמובן לפסות על אלפי המאמרים שכתב בן-גוריון, הנאומים הרבים שנשא בפורומים שונים, והראיונות שהעניק לעיתונות בארץ ובחוץ-לארץ.

חוקר המבקש לרדת לחקר האמת בנושא מחקרו לגבי בן-גוריון, מן הדין שיעשה כל מאמץ למצות את מכלול החומר הארכיוני העומד לרשותו במסגרת זו. מכל מקום, אין הוא יכול להחליט מלכתחילה לפסוח על אחד מן המרכיבים שפורטו לעיל, מתוך הנחה כי במרכיב זה ממילא לא ייתקל בחומר הנוגע לנושא מחקרו.

מטבע הדברים, קיימת נטייה אצל חוקרים להעניק ליומניו של בן-גוריון עדיפות על-פני

1 פרוטוקולים של פגישות, 6 בספטמבר 1971, אב"ג.

מרכיבים אחרים בארכיון. זאת מתוך ההנחה, הגיונית ביסודה, כי כותב היומן משיח לתוכו את צפונות לבו הכמוסים ביותר. ואכן, ככל שהדבר נוגע ליומנים אישיים 'קלאסיים' — הנחה זו מוצדקת בהחלט. ואולם, במקרה של בן-גוריון, לפחות, עשויה גישה זו להיות מטעה לעתים קרובות. לא אחת קורה — ויעידו על כך חוקרים לא מעטים — שלאחר חיטוט ארוך ומייגע במערכת ההתכתבות המסועפת של בן-גוריון, יימצא מכתב, תמים למראה, שנשלח לאורח בוגר, או אפילו לילד, ואשר דווקא בו כחר בן-גוריון להביע רחשי-לב כמוסים או אמיתות שהוא מחזיק בהן, ואשר לא ניתן היה למוצאם בשום מרכיב אחר בארכיונו, אף לא ביומניו האישיים.²

עושר המקורות הראשוניים העומד לרשות חוקרי בן-גוריון מחייב את החוקר להגדיר לעצמו בבהירות רבה, ככל הניתן, את נושא מחקרו הספציפי ו/או לתחום באורח ברור את טווח הזמן שבו עוסק המחקר. הנסיון להקיף את מכלול 'התופעה הבן-גוריונית' על כל היבטיה, האישיים והציבוריים, שמור, ככל הנראה, אך ורק למי שמבקש לכתוב ביוגרפיה יסודית ומקיפה של האיש. במקרה כזה אכן עומדת בפני החוקר הביוגרף בעיה לא קלה, הנובעת מן הרצון והצורך למצות את מכלול החומר העומד לרשותו, מצד אחד, ומן החשש המוצדק להיקלע למלכוד של 'תפסת מרובה לא תפסת', מצד אחר.³

צנזור החומר

במדינת-ישראל קיימת, כאמור, תקופת חסיון בת שלוש שנה, המהווה תנאי יסודי לשחרור חומר ארכיוני מסווג. ואולם, גם לאחר שפגה תקופת חסיון זו, שמורה לרשויות המדינה המוסמכות הזכות לשלול מחוקרים את האפשרות לעיין במסמכים המסווגים למשך חמישים שנה ואף יותר. מעבר לחסיון זה של מסמכים, המצויים בידי רשויות שונות של המדינה, ובעיקר גנזך המדינה וארכיון צה"ל, מתבצעת מדי שנה פעולה של צנזור החומר הארכיוני שהותיר אחריו בן-גוריון, ובעיקר, כמובן, יומניו.

צנזורה זו מתייחסת לחומר הארכיוני מאז הקמת המדינה, והיא נעשית בראש-וראשונה כדי למנוע חשיפתו של חומר העלול לפגוע באינטרסים חיוניים של המדינה, ובעיקר — במערכת הבטחון וביחסי החוץ שלה. הפעלתו של קריטריון זה מציבה בפני החוקר קושי מתודולוגי; בהעדר מידע מדויק לגבי מהות החומר שנאסר לחשיפה, עומד הוא בהכרח בפני לבטים אם אכן הוא רשאי לגבש את הערכותיו ומסקנותיו על בסיס המידע החלקי המצוי ברשותו. כאשר המחיקה נעשית באורח מזערי, אזי יש להניח כי הפגיעה במחקר תהיה מועטה; ואולם כאשר הצנזור משמיט מעיניו

2 מתמיהה במיוחד בהקשר זה מערכת ההתכתבות הענפה שניהל בן-גוריון עם מספר לא מבוטל של אנשים אלמונים לאורך תקופות זמן ארוכות למדי, ואשר במסגרתה נתן לעתים מזומנות ביטוי להשקפותיו בנושאים מגוונים שעל סדר היום הציבורי. חיים ישראלי, מן האישים המקוריים ביותר לבן-גוריון וכתובתו, אכן מעיד כי בנושא התכתבותיו לא פעל בן-גוריון 'לפי הפרוטוקול' וכי 'הוא השיב לכל מכתב שנראה לו [הדגשה שלי, ד"ש] חשוב אישית... ומכתב של אב שכול היה בעיניו חשוב פי כמה מאגרות שרים וגדולי עולם'. ידידים מספרים על בן-גוריון, ידיעות אחרונות, 7 ימים, 15 בנובמבר 1974, עמ' 7.

3 אומר בהקשר זה הביוגרף שכתאי טבת: 'העושר הזה [של מקורות] שמור, ככל הנראה, כולו לרעת הביוגרף. בן-גוריון עטף את תולדות חייו במעטפת-מגן באמצעות השפעה והצהפה. הביוגרף... חייב כבואו לכתוב על בן-גוריון, להיאבק כדי להתגונן בפני הריבוי והעומס, ואם לא ישכיל לעמוד בפני הנהר הגואה ועולה על גדותיו — לא יסיים לעולם את מלאכתו'. ש' טבת, 'הרץ למרחקים ארוכים', ידיעות אחרונות, 7 ימים, 3 באוקטובר 1986, עמ' 4.

דפי יומן שלמים, המכילים, מן הסתם, חומר מדיני-בטחוני המוערך על-ידו כחומר רגיש, כי אז, כמובן, היכולת להגיע למסקנות מגובשות והולכת ומצטמצמת.

קריטריון אחר שעל-פיו פועל הצנזור של החומר הארכיוני של בן-גוריון, ובעיקר יומניו, נוגע להתבטאויות בעלות אופי פוליטי-פנימי, או אישי, העלולות להיות בעלות היבטים מביכים. כידוע, לא נהג בן-גוריון לחשוך את שבט לשונו מאישים שהיו בני-פלוגתא שלו, ולעתים מזדמנות הוא נתן ביטוי לתחושותיו כלפי אישים אלה גם ביומניו. הערכותיו — או, ליתר דיוק, חוסר הערכותיו — כלפי אישים שמילאו, ואולי עדיין ממלאים, תפקידים בעלי אופי ציבורי-ממלכתי, נמחקו לעיתים קרובות. שלילת העיון בחומר מסוג זה פוגעת פחות, מן הסתם, במחקר הבן-גוריוני. יחד-עם-זאת, יש להניח כי בן-גוריון, ככל יצור אנוש, נגרר לא פעם לנקיטת עמדות גם על בסיס יחס אישי. מכאן, שדיעתנו את יחסו והערכתו כלפי איש זה או אחר עשויה אף היא להיות בעלת חשיבות מחקרית בלתי מבוטלת בנסיבות מסוימות.

מאפייני היומנים

סגנון הכתיבה

יומני בן-גוריון מציבים בפני החוקר קשיים גם בשל מאפייניהם וסגנון כתיבתם. לעיני המעיין ביומנים מזדקרת ההימנעות המופגנת מהכללת אלמנטים אישיים-רגשיים במסגרת זו. דומה כי בן-גוריון הבין את מהותו ותפקידו של יומן אישי באורח שונה מן המקובל: 'ליומנו', כותב שבתאי טבת, 'לא השיח בן-גוריון את לבו ולא התכוון לעשותו אספקלריה לנפשו ולהגיגיו. בעצם היה זה יומן פגישות, ארכיון צמוד ועזר לזכרון ולסדר בעבודה'.⁴ יהודה ארז, אשר חזקה עליו כי הוא מכיר היטב את יומני בן-גוריון, מדגיש אף הוא את אופיים הייחודי: 'יומני בן-גוריון', כך הוא כותב, 'אינם כיומנים רגילים שבהם רושמים חוויות, רשמים, מאורעות אישיים, הרהורים, מצבי-רוח וידויות... לכל אלה אין זכר ביומנו... המאפיין את פנקסיו, שאין הם יומנים אישיים-משפחתיים אינטימיים אלא יומני עבודה או יומני פעילות בחלקם המכריע'.⁵

הצנעת המימד האישי-הרגשי ביומניו של מנהיג כבן-גוריון עלולה להיתפס כחסרון מבחינת מחקרית. זאת באשר היא שוללת מן החוקר היכרות נרחבת, מקיפה ומעמיקה יותר, עם אישיותו של המנהיג על כל היבטיה האישיים והציבוריים. היכרות זו חשובה במיוחד לגבי בן-גוריון, משום שדימויו הציבורי היה שונה במידה רבה מן הדימוי הפרטי. היכרותנו את אישיותו 'הפרטית' עשויה היתה להעניק לנו בסיס להבנת עקרונות ודרכי פעולה שהנחו אותו גם בדרכו הציבורית. חשיבות רבה עשויה להיות למימד האישי-הרגשי ביומניו של מנהיג גם לגבי יכולת החוקר לקבוע את מערכת העדפותיו וקדימויותיו של המנהיג ואת רמת האינטנסיוויות של העמדות שהוא נוקט. עצם העובדה שמנהיג מציין את תמיכתו או התנגדותו בהקשר לסוגיה כלשהי אינה מעניקה לנו תמונה מלאה לגבי עמדותיו 'האמיתיות' שכן היא אינה נותנת לנו אינדיקציה לשאלה: עד כמה הוא תומך או מתנגד בעמדות אותן הציג?

4 ש' טבת; קנאת דוד: חיי בן-גוריון, ב. ירושלים 1980, עמ' 254.

5 י' ארז, 'בן גוריון אינו כותב אוטוביוגרפיה', קשת, סה (קיץ 1975), עמ' 164.

19

24.1.38 זיקהמון Strathaird

~~אשתו~~ וזאת היא ברבת ארבע -
סמוך, לאו הפך קבולתה שאה מורה
אל ים המזון בספינה אלפיות
זכו הפחמה" אלה זכר אני אשתו
מאות "זאת אלפיו, אנכי תלמיד
אלו נלמדו וכו'. אשתה אשת, אמה
תורה, גת סטודנט, בארץ טרנס-
אסטרול, בגוף טיפול, אה, אה
הרוממות.

- בקנה זכרת אשתה חזרה
את התורה אמה כרת - ולתורה
אל"כ הורה על "שטרטוויר" באותה
לגיה נשמ ברבת אשתה ארבע -
סוף, לטה בתורה. כאן לאה הקדמת
אלה ארבע ברבת - כחש אלפיו
שמ.

בקשה נאווה או ארבע
לקנה כמות אה הורו הינוני
גויש מתחמק ארבע
אשתה. שאל כלה הורה אלפיו
לפי אשתה (אשת חלש ועוד אלפיו
אשתה ארבע. באשתה הורה ו

באישיותו של בן-גוריון התממש צירוף נדיר של איש בעל חזון מרקיע שחקים, מצד אחד, ופרגמטיסט זהיר, מצד אחר. על-כן, כאשר הוא מנסח את מטרות מדיניותו, אנו חייבים בהכרח לשאול את עצמנו אם מדובר, מבחינתו, במטרות לטווח ארוך, שאין להן כל סיכוי להתממש בעתיד הנראה לעין, ואין הן אלא חזון, משאלות-לב ושאיפות, או שמא מדובר במטרות לטווח קצר, שבן-גוריון רואה אותן כנתונות למימוש מיידי. אילו נכתבו היומנים בסגנון אישי גלוי יותר, היו עשויים להושיט לנו עזרה גם מבחינה זו.⁶

ניתן להמחיש את הבעייתיות הכרוכה בתופעה זו בהתייחסויותיו של בן-גוריון למטרות מבצע 'קדש'. בוועידת סאבר (אוקטובר 1956), שנערכה בהשתתפות נציגי בריטניה וצרפת, ניסח בן-גוריון את מטרותיה האסטרטגיות של מדינת-ישראל בצורה מרחיקת-לכת. הוא דיבר במפורש על הפלת המשטר הנאצרי ועל שינוי המבנה הגאופוליטי במזרח-התיכון מן הקצה אל הקצה. אמירות מעין אלה מעלות את השאלה: האם ניסוח זה ביטא משאלות-לב לטווח ארוך, או שמא היו אלה, בסופו-של-דבר, יעדיו הכמוסים של מבצע 'קדש', ואי-השגתם מבטאת, לפיכך, כשלון מבחינת מדינת-ישראל?

הסבר אחד לאופיים הענייני-ה'יבש' של יומני בן-גוריון נערך ככל הנראה בנטייה של בן-גוריון לחשאייות ולהסתרת מידע מכל מי שאינו חייב בידעתו באותה עת: 'היה זה אופיו', כותב ש' טבת, 'ובעיקר כלל שהיה נאמן לו תמיד, שסוד כדי שישמר סוד אין מספרים, ואפילו — לא ליומן'.⁷ מיכאל בר-זוהר, לעומת זאת, תולה את הנטייה של בן-גוריון לסודיות במודעותו לאופיים ההיסטורי של המסמכים שהוא מותיר אחריו; 'בן-גוריון אכן ידע לשמור רבות ממחשבותיו ודעותיו רק לעצמו. הוא היה מודע לשימוש שיעשה בכל מה שהוא מעלה על הכתב... לכן לא חשף בהם כמעט מעולם מחשבות כמוסות, לבטים, היסוסים... סביב מחשבותיו ורגשותיו האישיים בנה מערכת שלמה של מחסומים וריסונים עצמיים. הללו נפרצו רק לעיתים רחוקות — במכתבים או רשימות אישיות'.⁸

6 כותב בהקשר זה טבת: 'מכיוון שלא היה זקוק לחשיפה לעין הזולת... ולא היה בו הדחף לחלק את הגיגיו ומחשבותיו האישיים עם הזולת, כמעט אין אנו יודעים ממנו במישורן דבר ביחס לקדימויותו, אהבתו ושנאותיו. טבת, לעיל, הערה 3.

7 שם, שם. 8 מ' בר-זוהר, בן-גוריון, ג, תל-אביב 1977, עמ' 1413.

בן-גוריון והרמטכ"ל יודן
מבקרם בבסיס חיל-הים
באילת (1950)

ריבוי פרטים: הבחנה בין עיקר לטפל

בחלק מיומניו של בן-גוריון ניכרת דווקא נטייה מנוגדת, להאריך ולהרכות בפרטים, הנראים לפחות על-פניהם, חסרי משמעות ייחודית. כידוע, בן-גוריון הרבה לכתוב בכתב-ידו, ומקורביו מעידים כי לא אחת מצאוהו 'מעתיק קטעים גדולים מעתון או ספר או מתרגמם לעברית'.⁹ בן-גוריון עצמו מספר בזכרונותיו כיצד ישב והעתיק את יצירתו של ביאליק 'מגילת האש' כדי לשלחה אל ידידו שמואל פוקס בארצות-הברית, מחשש שמא כתב-העת שבו נדפסה היצירה לא יגיע אליו.¹⁰ מעניין לציין כי גם בשנים האחרונות לחייו, שעה שעל-פי עדותו חש עצמו בן-גוריון כמי שנמצא במרחץ נגד הזמן. סירב הוא לאמץ עצות לזירוז קצב כתיבתו. 'אני עמוס', כתב באחד ממכתביו, 'ואיני יכול לענות על כל המסמכים מיד בקבלתם; עצתך להיעזר באחרים היא אולי נכונה — אבל אני קשור להרגלים שלי'.¹¹ ביטוי מאלף לעמדתו זו נמצא בדו-שיח שקיים בן-גוריון עם מראייניו:

שאלה: למה אתה לא עובד עם מזכירים? יש הרבה חומר שהוא חומר העתקה — מכתבים, מסמכים.

בן-גוריון: אני מעולם לא חתמתי על מכתב שלא כתבתי אותו.

שאלה: יש היום הרבה עבודה טכנית!

בן-גוריון: איזו עבודה טכנית? שמישהו אחר יכתוב לי... אני מוכרח לכתוב בעצמי.

שאלה: הכל לבד והכל ביד?

בן-גוריון: הכל אני כותב בעצמי.¹²

אין ספק, כי זוהי תופעה ייחודית גם בין כותבי יומן 'מקצוענים', וייתכן שיש בה כדי לאשש את ההערכה שהחשיבה של בן-גוריון היתה תוך כדי כתיבה.¹³

נטייתו של בן-גוריון להאריך ולהרכות לעתים מזומנות בפרטים היתה בסיס לביקורת שהטיחו נגדו חוקרים והיסטוריונים. עיקרה של ביקורת זו מתמצה בטענה כי מי 'שרושם ביומניו דברים של מה בכך מתחום השגרה היומיומית באותה רצינות בה היה כותב על מאורעות שזיעזעו את העולם,¹⁴ אינו מבחין בין עיקר לטפל.

ההיסטוריון זאב צחור מדגים תופעה זו באמצעות אירועים שונים שבן-גוריון תיעד ביומנו. כך למשל, כותב צחור, יוצא בן-גוריון בשנת 1933 לסדרת נאומים באירופה בקשר למסע הבחירות של מפא"י. המסע, לדברי צחור, מתועד ביומני בן-גוריון על-פני 43 עמודים, ובהם פרטים שונים על הנעשה בסניפי המפלגה. כמהלך מסע זה נרצח חיים ארלוזורוב. הרצת, מטבע הדברים, הסעיר את היישוב בארץ. 'והנה בתוך 43 עמודים עמוסים ידיעות חסרות חשיבות, זוכה הידיעה על רצח ארלוזורוב לשורות ספורות בלבד.¹⁵ לאחר שהוא מביא דוגמאות נוספות בהקשר זה, מסכם צחור ואומר 'רבות הדוגמאות לפרופורציות תמוהות אלה'.¹⁶

9 ארז (לעיל, הערה 5), עמ' 151.

10 ד' בן-גוריון, זכרונות, א, תל-אביב 1971, עמ' 17.

11 תיק התכתבויות, 20 בנובמבר 1970, אב"ג.

12 פרוטוקולים של פגישות, 13 במארס 1971, אב"ג.

13 דברים שאמר מ' ברזוהר בתוכנית הרדיו 'הזקן בן מאה', ששודרה ב-20 באוקטובר 1986, ברשת ב' של קול-ישראל. תמליל באב"ג.

14 מ' ברזוהר, בן-גוריון: ביוגרפיה, ירושלים 1986, עמ' 93.

15 ד' צחור, 'בן גוריון כותב אוטוביוגרפיה', קשת, סה (סתיו 1974), עמ' 153.

מעוררי השתאות מיוחדת מבחינה זו הם יומני המלחמה של בן-גוריון. הללו נכתבו בעיצומה של מלחמת העצמאות, ואף-על-פי-כן, לא ויתר בן-גוריון על תיעוד מלא של הפרטים. בתוך לחץ הזמן והמאורעות, מצא לו האיש שעמד בראש מערכה גורלית על קיומה של האומה זמן לגדוש את יומניו בנתונים, עובדות ומספרים, אשר, לפחות במבט לאחור, קשה לעמוד על מידת החשיבות שבהם, ועוד יותר — על התועלת שבהעתקתם במלואם לתוך היומן: 'הדבקות הזאת לרשום', כותב עורך יומני המלחמה, גרשון ריבלין, 'הפתיעה לא אחת את הקרובים לו, בפרט שרוב הדברים אשר רשומים במחברות הללו כולם רשומים בו ברגע בזמן השיחה ובזמן הדיון. לא אחת גם עיצבן הדבר את בני שיחו. ככדי לרשום נכונה, לפעמים פרטים, עובדות ומספרים שעניינו אותו ורצה לשמור אותם היה קצת עוצר אותם כדי שיספיק לרשום את הפרטים כולם'.¹⁷

תופעה זו מתמיהה במיוחד נוכח העובדה כי גדולתו של בן-גוריון — הן בעיני מוקיריו והן בעיני מבקריו — נבעה דווקא מיכולתו להפריד בין עיקר לטפל, ומנחישותו לזנוח את השולי, לעתים תוך קבלת הכרעה קשה. והנה, דווקא בכתיבתו, בחלק מיומניו, מתגלה בן-גוריון כדמות שונה לחלוטין, ומעלה עליו ביקורת של מנהיג 'שהיה מכור לפרטי פרטים ולא הבחין בין עיקר לשולי'.¹⁸ היבט אחר, הקשור במידת-מה להיבט הקודם, ואולי קשה עוד יותר ממנו להסבר, הוא אי-התייחסות כמעט מוחלטת (ולעתים מוחלטת) ביומניו של בן-גוריון לאירועים או לפרשיות, אשר במבט היסטורי — וקרוב לוודאי גם בשעתם — נראו כמאורעות רכי חשיבות. היטיב להציג את הבעיה הזו בהקשר ליומני המלחמה של בן-גוריון העורך ריבלין:

אנחנו לא יכולים לקבוע בוודאות מדוע נותרו ביומניו של בן-גוריון שדמות שלמות של פעולות שלא נזכרו, לא נרשמו ואפילו לא הוזכרו בדפי היומן. ומדובר כאן לא במעשים פעוטים, אלא בפרשיות מרשימות וחשובות. כך למשל ענין השיירות בראשית 1948... לא מצאנו מלה אחת על שיירת 'יחיעם' ואחרות, אין למשל דברים על מבצע 'חמץ'... יש רק מעט מן המעט על ימים שנדמה היה שצפריים לגביהם פרטים מיוחדים — על ימי 'אלטלנה', לא נזכר גם מבצע 'אבק' — אותו מבצע שבלעדיו בלתי אפשרי היה מבצע 'יואב', וגם לא מבצעים אחרים שבן-גוריון היה שדחף אותם ורצה בהם בכל מאודו.¹⁹ חוקר בן-גוריון חייב לתת את הדעת לתופעה זו ולנסות להבין מדוע לעתים לא נזכרו ביומנים מאורעות מרכזיים — האם נבע הדבר מלחץ הזמן וממתח האירועים? או שמא מדובר באירוע שבן-גוריון לא ייחס לו חשיבות בזמנו? ואולי ישנה סיבה אחרת לדבר, ומהי?

סתירות וניגודים

בהתבטאויותיו של בן-גוריון בנושאים שונים ומגוונים מתבלטות מדי פעם סתירות. מובן שאין הכוונה בהקשר זה לשינויים בדעות ובעמדות של בן-גוריון לאורך תקופת זמן ארוכה. אין תימה שאדם כעל רמה אינטלקטואלית כה גבוהה והתייחסות כה בלתי קונפורמיסטית לעולם הסובב אותו ישנה את דעותיו והתייחסויותיו, לאור אירועים מצטברים ונסיון מתמשך. ואולם, שינויים אלה הם

17 ג' ריבלין, דברים בכנס החברה הישראלית להיסטוריה צבאית, 16 בינואר 1985. אה"ה חטיבה 125 מ', סדרה 9, מיכל 13ב.

18 ת' שגב, 'הזקן והיומן', מוסף הארץ, 7 בספטמבר 1983, עמ' 9.

19 ריבלין, לעיל, הערה 17.

בן-גוריון ויגאל ירין
צופים בתמרונים (1950)

מטבע הדברים מודרגים, ומתפתחים באיטיות יחסית, לאורך תקופת זמן ארוכה למדי. הבעייתיות מבחינה מתודולוגית נעוצה באותם מקרים בהם מתבלטת סתירה, לפחות לכאורה, בעמדותיו של בן-גוריון בפרקי זמן קצרים פחות או יותר.

דומה שאין מנהיגים רבים ששאלת עמדותיהם בנושאים שונים עוררה חילוקי-דעות כה קיצוניים כמו בן-גוריון. למען האמת, קשה למצוא נושא כלשהו — ומדובר, כמובן, בנושאים עקרוניים ויסודיים — שאין חילוקי-דעות מהותיים בהערכת עמדותיו של בן-גוריון לגביו: רק ביוגרפיה מקפת, קובע שלמה אבינרי, 'מסוגלת לעמוד על נפש מורכבת זו, שיותר מכל מנהיג ישראלי היתה נושא למחלוקות חריפות בקרב ידידים ויריבים כאחד; ולא מקרה הוא שבמהלך חייו, וגם לאחר מותו, הפכו לעיתים ידידים לאויבים, ואויבים — לידידים, ועדיין הם נחלקים ביניהם, ולעיתים — גם בינם לבין עצמם'.²⁰

אנו עדים למשל לכך שאישים המשתייכים לזרמים פוליטיים מנוגדים תכלית ניגוד זה מזה 'מאמצים' לעצמם את תפיסותיו של בן-גוריון כענין הגבולות הרצויים למדינת-ישראל. פרשנויות מנוגדות לעמדותיו של בן-גוריון עלו גם בהקשרים עקרוניים אחרים — הערכת אופיו של הסכסוך הישראלי-ערבי, שאלת הסיכויים להסדר שלום ישראלי-ערבי, שאלת הצידוק (או אי-הצידוק) של הפעלת כוח צבאי להשגת יעדים מוגדרים (מלחמת ברירה מול מלחמה יזומה), מידת הצורך בהתחשבות בעמדות של המערכת הבינלאומית ועוד. מובן מאליו שמרבית הסתירות ניתנות להסברים — משכנעים פחות או משכנעים יותר, כמו למשל: מניעים טקטיים שונים, קהל יעד שונה, נסיבות שונות שהזמן גרמן וכיוצא באלה. ואולם, עצם הצורך להציג הסברים מעיד על קיומה של בעיה, מה גם שלעיתים קרובות ההסברים הם, מטבע הדברים, דחוקים ובלתי משכנעים.

20 ש' אבינרי, הרעיון הציוני לגונוי: פרקים בתולדות המחשבה הלאומית היהודית, תל-אביב 1980, עמ' 228.

בן-גוריון ואלחנן ישי
בעת תכנון יישוב חבל
לביש (1954)

אמינות היומנים כמקור היסטורי

תחושת הייעוד של בן-גוריון דומה כי השאלה המתודולוגית המרכזית לגבי יומני בן-גוריון היא שאלת אמינותם כמקור היסטורי. שאלה זו מתעוררת בראש-ווראשונה נוכח הסברה, המקובלת למדי בקרב חוקרים אחדים של בן-גוריון לפיה פעל בן-גוריון כל חייו בתחושת ייעוד עמוקה. תחושה זו, כך נטען, הטביעה חותמה, בין השאר, גם על כתיבת יומניו. שעה שכתב את יומניו, כך נטען, העמיד בן-גוריון לנגד עיניו את דמותו ההיסטורית, ומתוך מודעות לכך שהיומנים ישמשו חומר גלם ראשון במעלה בידי ההיסטוריון שיבוא להעריך ולשפוט את דמותו, מעשיו ומחדליו, ביקש הוא להנציח את דמותו כפי שהיה רוצה כי תיחקק בהיסטוריה.

יש הטוענים כי תחושת הייעוד ההיסטורי פיעמה בבן-גוריון משחר נעוריו, וכי כבר בגיל צעיר ביותר היה מודע לשליחותו ההיסטורית בעם היהודי. ז. צחור מביא כראיה לכך, בין השאר, את מכתבו של בן-גוריון לאביו בשנת 1906 (שנת עלייתו של בן-גוריון לארץ-ישראל). במכתב מבקש בן-גוריון מאביו כי ישמור את המכתבים שהוא שולח אליו מארץ-ישראל, 'כיוון שחשוב אצלי שאדע בעוד שנים מה חשבתי על ארץ-ישראל בכל עידן ועידן'.²¹ ומוסיף צחור בהקשר זה: 'אין זו תופעה יוצאת דופן שמנהיג מדיני... יערוך לעצמו יומן קפדני וישמור על מכתבים ודו"חות. המדהים אצל בן-גוריון הוא השלב המוקדם בו החל ללקט את הדברים בקפדנות — בהיותו בן 14. כאילו בגיל זה ידע שיום אחד יצטרך להם על-מנת לספר את זכרונותיו'.²²

21 כפי שמצוטט אצל צחור (לעיל, הערה 15), עמ' 146.

22 שם, שם.

בר-זוהר מחזיק אף הוא בדעה דומה; לדבריו: 'לבן-גוריון היתה הרגשת ייעוד חזקה מאוד, הוא האמין בערך עצמו וידע מלכתחילה כי יגיע לגדולות'.²³ כראיה לכך מציין בר-זוהר, למשל, שבן-גוריון החליט (בהיותו בן 24) לשנות את שמו מדוד גרין לדוד בן-גוריון; 'נדמה לי שבחר את שמו על שם יוסף בן-גוריון שהיה ראש ממשלתה הראשון של ישראל העצמאית בזמן המרד נגד הרומאים'.²⁴

יומני בן-גוריון אינם נותנים אפוא, על-פי טענות מבקריו, ביטוי אמין להרגשותיו, הערכותיו ומאוויו של בן-גוריון בזמנם, אלא הם ביטוי לשאיפתו של בן-גוריון להציב עצמו על כמת ההיסטוריה באור מסוים. לדעת יגאל ידין, 'חשב בן-גוריון תמיד: "מה תאמר ההיסטוריה על בן-גוריון"'. דומני, אומר ידין, 'שדבר זה היווה גורם מכריע ברבות מפעולותיו ולא רק במה שהוא כתב... לפיכך, יצטרכו היסטוריונים של העתיד לעסוק בזהירות רבה ביומנו... גם בזמן שכתב את הדברים נהג בן-גוריון... להעלותם על הכתב בצורה שהוא רצה שהם ייזכרו'.²⁵

אישים שונים, שהיו מקורבים לבן-גוריון ולכתבתו משך שנים, דחו טענות אלה מכל וכל. לדידם, אמינותם של יומני בן-גוריון כמקור היסטורי אינה מוטלת כלל בספק. ארוז, למשל, טוען כי תחושת השליחות ההיסטורית של בן-גוריון היתה כרוכה ומעורבת בתחושת השליחות של תנועת העבודה, בייעוד הגשמת הציונות ובשליחותה האוניברסלית של מדינת-ישראל להיות 'אור לגוים'. לדבריו: 'בן-גוריון הודה כולו עם תחושת שליחותו... השליח נבלע כולו בשליחות, וזה אולי ההסבר למיעוט המפתיע של מלת-הגוף "אני" בפנקס-יומניו של בן-גוריון — מיעוט שאין כמותו ביומניהם ובזכרונותיהם של אישי ציבור'.²⁶ לאור כל זאת קובע ארוז: 'שולל אני בהחלט את הגירסה... כי כל מה שכתב וכל מה ש"העלים" בפנקסיו לא היה אלא מתוך דאגה בלתי פוסקת לפסל דמות עצמו כיחיד ומיוחד'.²⁷ דעה דומה מביע גם מאיר אביזוהר, העוסק זה שנים בתקר בן-גוריון: 'ככל שקוראים ביומנו [של בן-גוריון] מתבהרת מהימנותו הגבוהה של התיעוד. חלק ניכר מן הדברים נכתבו לשעתם. בן-גוריון נזקק להם והסתמך עליהם, וכך היה עליהם לעמוד למבחן מעשי ומידי'.²⁸

בן-גוריון עצמו טען כי תחושת השליחות ההיסטורית לא העסיקה את מחשבתו: 'אני אף פעם לא חשבתי על מה היה תפקידי בהיסטוריה, ידעתי מה אני רוצה לעשות בארץ ישראל'.²⁹ עוד הוסיף באותה הזדמנות כי סגנון הכתיבה והתיעוד שלו אינו מודרך אלא על-ידי האמת העובדתית כפי שהיא נראית לו בעת הכתיבה: 'אני כותב את הדברים מתוך ידיעתם'.³⁰ כהזדמנות אחרת הסביר בן-גוריון כי את התיעוד שלו עשה בעת התרחשות הדברים, או זמן קצר לאחר מכן:

בן-גוריון: כאשר הייתי בממשלה, כשדיברתי עם אנשי ממשלה — אז רשמתי את זאת מיד.

23 מ' בר-זוהר, 'בן-גוריון על בן-גוריון' ידיעות אחרונות, 7 ימים, 20 ביוני 1975.

24 שם, שם.

25 י' ידין, ההחלטות של 1948 אה"ה, חטיבה 15 (גלילי), מיכל 48, תיק 4.

26 ארוז (לעיל, הערה 5), עמ' 165.

27 שם, שם.

28 מ' אביזוהר, 'על דרך העריכה', ד' בן-גוריון, זכרונות, ה, תל-אביב 1987, עמ' 10-11.

29 פרוטוקולים של פגישות, 4 באוקטובר 1971, אב"ג.

30 שם, שם.

שאלה: הכל?
 בן-גוריון: כן, מלה במלה.
 שאלה: הכל? אחרי כל ישיבה — גם מפלגתית או רק ממשלה?
 בן-גוריון: לא, מהמפלגה לא, המפלגה כתבה בעצמה, רק מהממשלה... היה לי זכרון טוב אז... יכולתי לרשום כמעט מלה במלה — אפילו אם זה לקח שלוש או ארבע שעות.³¹

מהתייחסויות אחרות של בן-גוריון בסוגיה זו משתמעת בכירור דבקותו חסרת הפשרות ב'אמת ההיסטורית'. ביטוי מודגש לכך ניתן בספקות שהעלה לגבי יכולתו-הוא לכתוב את ההיסטוריה של זמנו. מקורם של ספקות אלה נערץ בהערכותיו של בן-גוריון כי מנהיג איננו יכול לכתוב באופן אובייקטיבי היסטוריה שהוא עצמו היה שותף בעיצובה:

אני כתבתי היסטוריה של המדינה בעשרים שנותיה. לפני הגמר הגעתי למסקנה שאדם איננו יכול לכתוב היסטוריה של זמנו, כי לא כל הדברים ידועים באותו הזמן. אבל היה לי נימוק יותר חשוב: אדם לא צריך לכתוב היסטוריה שהוא מעורב בה, יען כי אז איננו יכול — גם אם הוא רוצה — להיות אובייקטיבי, לא יכול להיות. והחלטתי, להבא אינני כותב היסטוריה אכתוב רק זכרונות.³²

אמינותם של יומני המלחמה

ויכות חריף במיוחד פרץ בין חוקרים והיסטוריונים בשאלת אמינותם של יומני המלחמה של בן-גוריון ומידת המגמתיות שבהם. כותבת אניטה שפירא:

שפר חלקו של דוד בן-גוריון; לא זו בלבד שהיה מנהיגה של מלחמת השחרור, הוא אף כתב את תולדותיה, רק מעטים טרחו להציג עמדות נוגדות לאלה של הנביא; המחוקק המצביא... נוסח לגין... בשל ההתבטלות הכללית לפני אדריכל הנצחון נתקבלה גרסתו על תולדות המלחמה ללא עוררין כמעט. יומנו של בן-גוריון שימש מקור היסטורי בלעדי כמעט לאירועים השונים ערב המלחמה ובראשיתה.³³

היא עצמה, כך משתמע, מתייחסת ליומנים אלה כמידה לא מבוטלת של ספקנות: 'המעין ביומן ייטיב לעשות אם ייזהר בהערכותיו. השאלה מה כתב בן-גוריון ומה העדיף שלא לרשום ראויה למחקר בפני עצמו'.³⁴ דעה דומה הכיע משה כרמל, מבכירי המפקדים במלחמת העצמאות, שהלך כברת-דרך ארוכה עם דוד בן-גוריון, גם לאחר המלחמה. בדברים לזכר חבר לנשק, ישראל גלילי, אומר כרמל:

גלילי היה מופתע כמו כולנו כשהסתבר לו שבן-גוריון טרח בעיצומה של מלחמת השחרור לתעד את מהלכיו כמצביא לצורך מיקומו הסופי בהיסטוריה. בן-גוריון היה

31 פרוטוקולים של פגישות, 19 במאס 1972, אב"ג.

32 פרוטוקולים של פגישות, 8 ביוני 1970, אב"ג. באחד ממכתביו כותב בן-גוריון: 'איני כותב זכרונות על תולדות המדינה אלא זכרונותי על תולדות המדינה'. תיק התכתבויות, 21 בנובמבר 1970, אב"ג.

33 אניטה שפירא, 'מפיתורי הרמ"א' עד פרוק הפלמ"ח: סוגיות במאבק על ההנהגה הבטחונית 1948, תל-אביב 1985, עמ' 9.

34 שם, שם.

קורא לנו אליו בעיצומה של המלחמה, מבקש הסברים ורושם במחברת שחורה... אז זה נראה לנו תמוה, לא הבנו מה הוא עושה, היתה מערכה קשה, שעוד צריך היה לנצח, והוא כבר כתב את ההיסטוריה שלך.³⁵

עורכי יומן המלחמה של בן-גוריון, אלחנן אורן וגרשון ריבלין, יצאו לגונן על היומן ולהשיב לטענות שהושמעו כנגד אמינותו. דומה כי הציר המרכזי בטיעון-הנגד שלהם הוא שלילת הטענות לגבי מגמתיות כוללת ומודעת של כותב היומן:

האם כיוון בן-גוריון ליצור רושם? מי שרוצה ללמוד מה הרושם שביקש בן-גוריון ליצור כעבור זמן ילך אל ספרו 'מדינת ישראל המתחדשת' ואל הקטעים מיומנו שבחר לשבץ בו. לא כן יומן המלחמה כנתינתו, הוא כמעט היפוכה של 'עשיית רושם'. כי רובו ככולו הוא העשייה עצמה והרישום נחפו לרווח על המעשים תוך כדי העשייה... בעינינו היומן הוא עיקר מקור ראשוני על שיקולים, החלטות ומעשים בהנהגת המלחמה ובכינון העצמאות — מקור בן יומו ושעתו. הרישומים משקפים את מה שבן-גוריון ראה ושמע ואת שאמר ועשה בעיצומם של ימי המלחמה.³⁶

אשר לטענות הספציפיות שהועלו נגד היומן, הנוגעות לסלקטיביות בדיווח, להבלטת נושאים בלתי חשובים והצנעת אירועים משמעותיים, להתעלמות מפרשיות חשובות וכיוצא באלה, העורכים מבקשים לתלות כל זאת בעיקר בנסיבות שבהן נכתב היומן, ובמידת-מה — גם במניעים אישיים טבעיים:

יש קוראים שתהו על מה ש'חסר' ביומן וביקשו סימנים לסלקטיביות מודעת, שנועדה, כביכול, ליפות את בעל היומן, לטפח את תדמיתו להאדיר את מעשיו בעיני ההיסטוריה. ניתן להניח שרושם של יומן יפרט יותר את מה שאמר בעצמו ופחות — את מה שאמרו לו, כי אין מנוס מתכונה אנושית זו. אך מכאן עוד רחוקה הדרך עד לסלקטיביות מודעת ומגמתית. אם נשמעו טענות על הדחקה או העלמה של מידע יש לבודקן לגופו של ענין ולא בהכללה. שעה שמעיניים במיחדי היומן, ראוי להצביע על לחצי הזמן שגרמו לכותב לקצר בדברים גדולים וחמורים. לעומת זאת, כשהשעה מצויה... יש שהרשימות מתארכות.³⁷

יחד-עם-זאת, לפחות ריבלין מודה כי גם לעיניו נחשפו ביומן נקודות תמוהות שאין לו לגביהן הסבר משכנע. לפיכך, מבקש הוא להימנע מ'להביע דעה אם בן-גוריון רשם כל מה שרצה וחשב שטוב שישתמר בשביל ההיסטוריה... אני, ממשיך ריבלין, גם איני יודע מה לענות לשאלה... שמא לא רשם דברים שהוא רצה במכוון כי לא יירשמו, על הדבר הזה ישקול כל היסטוריון לעצמו.³⁸

35 'החשבוך', חדשות, 12 בדצמבר 1986, עמ' 34.

36 ג' ריבלין וא' אורן, 'יומן המלחמה תש"ח-תש"ט של דוד בן-גוריון כפשוטו', מכפנים, מו (נובמבר 1984), עמ' 627.

37 א' אורן, 'יומן המלחמה כמקור היסטורי', קתדרה, 1 (אלול תשל"ו), עמ' 180.

38 ריבלין, לעיל, הערה 17.

סיכום והערכה

בעבודתנו זו ניסינו להציג היבטים מתודולוגיים אחדים הנוגעים למחקר דוד בן-גוריון, ובמיוחד אלה הנוגעים למחקר מנהיגותו ופועלו הציבורי. לא התיימרנו למצות כאן את מכלול ההיבטים, הלבטים והתמיהות המתעוררים בהקשר זה. הסברה שכמות הבעיות המתודולוגיות הנוגעות ל'חקר בן-גוריון' עומדת ביחס ישיר להיקף החומר שהותיר אחריו האיש — יש לה על מה שתסמוך במקרה דנן. יתר-על-כן, בשל היקפו העצום של החומר, מחויבים אנו להישמר משנה זהירות מן המכשלה של קביעות כוללניות. איננו רוצים ליצור רושם שההיבטים שהוצגו כאן חלים בהכרח על מכלול החומר הבן-גוריוני לתקופותיו.

הגם שאין אנו רשאים להקל ראש בהיבטים הבעייתיים שמעורר החומר, ובמיוחד יומני בן-גוריון, הערכתנו המוצקה הינה כי היבטים אלה אין בהם כדי לערער את המאפיין החיוני ביותר — נשמת-אפו של כל מקור היסטורי — דהיינו: אמינות ומהימנות. השאיפה הבלתי נלאית של בן-גוריון לרדת לחקר האמת ולהציגה כמות שהיא, גם אם אינה עריבה לאוזן, היא מן המוטיבים המרכזיים שהוא עצמו חזר והדגיש, ולהערכתנו, ניתן לכך ביטוי בולט ביומניו. העובדה כי לא נרתע במסגרת היומנים מפירוט כואב ומכאיב של אירועים חמורים ומעשים שלא ייעשו במדינה בראשית שנותיה, מעידה על כך כמאה עדים. ובהקשר זה, אין זה משנה כלל על-ידי מי בוצעו המעשים, שהרי לעומד בראש ההנהגה יש אחריות ציבורית ומוסרית להתרחשויות, ובן-גוריון היה מודע לכך, ומעולם לא התכחש לכך.

יתר-על-כן, דווקא החסרונות שמונים ביומניו של דוד בן-גוריון, ובראש-וראשונה — ניסוחם התמציתי וה'יבש', הם, להערכתנו, מעלותיהם הגדולות של היומנים בכל הקשור לביסוס אמינותם ומהימנותם. שהרי הדעת נותנת כי כתיבה 'לצורך ההיסטוריה' תהא מנוסחת בצורה מליצית, מתחמקת ומתפתלת, וזו בוודאי אינה מאפיינת את יומני בן-גוריון. בנוסף, ראוי לזכור עובדה 'טכנית' פשוטה אך משמעותית ביותר: בן-גוריון כתב את יומניו כמעט מדי יום ביומו, ולא טרח לחזור אליהם לצורך 'שיפוצים' והתאמתם למציאות או לנורמות משתנות; והרי עובדה זו כשלעצמה יש בה כדי לערער את הטעון של כתיבת יומן 'לצורך ההיסטוריה'.

בדברים אלה אין כדי לשלול את התהיות והתמיהות המתעוררות למקרא יומני בן-גוריון. לרבות מן השאלות המתעוררות אין תשובות הולמות, ועל החוקר לדעת כי בחומר שהותיר אחריו בן-גוריון יוכל אולי למצוא 'את האמת ורק את האמת', אך בוודאי לא 'את כל האמת'. ואולם, לרשות חוקר בן-גוריון עומד, כפי שכבר צוין, מגוון רחב למדי של מקורות ראשוניים שיצאו מידי בן-גוריון עצמו, וניתנת בידי האפשרות — שאינה כה שכיחה במחקר היסטורי — להשוות מקורות אלה כדי להגיע קרוב ככל האפשר לחקר האמת.